

ПОНЯТТЯ БЕСТІАРІЮ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Стаття присвячена розкриттю сутності поняття бестіарію як літературознавчої проблеми. Проаналізовано роботи українських дослідників, присвячені вивченню особливостей зображення тваринного світу в літературі.

Ключові слова: бестіарій, жанр, міфологія, алегорія, символ, символічна парадигма, система.

Статья посвящена раскрытию сущности понятия бестиария как литературоведческой проблемы. Проанализированы работы украинских исследователей, посвященные изучению особенностей изображения животного мира в литературе.

Ключевые слова: бестиарий, жанр, мифология, аллегория, символ, символическая парадигма, система.

The article is devoted to the study of the essence of the concept bestiary as a literary problem. Basic works of Ukrainian investigators which are dedicated to the study of peculiarities of animal representations in literature are analyzed.

Key words: bestiary, genre, mythology, allegory, symbol, symbolic paradigm, system.

Вивчення бестіарію як літературознавчої проблеми з огляду на його інтерпретацію охоплює контекстуальне розуміння фактів, подій, явищ, тенденцій. Воно пов'язане з міждисциплінарним підходом, що вимагає літературознавчих, міфологічних, фольклористичних, геральдичних підступів. Пластичне й ужиткове мистецтво наповнене символічними образами реальних і фантастичних істот (плазуни, птахи, комахи, земноводні, риби). До розкодування бестіарію, що характеризував різні історичні та естетичні епохи, спричинилися такі науковці, як С. Кобелюс (“Християнський бестіарій”) [1], К. Гурскі (“Звір як літературний символ”) [2], Л. Імпеллюсо (“Природа і її символи”) [3], Г. Вернесс (“Тваринний символізм в мистецтві”) [4],

О. Сліпушко (“Давньоукраїнський бестіарій (Звірослов)”) [5], О. Гура (“Символіка тварин в слов’янській народній традиції”) [6], О. Белова (“Слов’янський бестіарій”) [7]. Актуальність даного дослідження полягає в тому, що на сьогоднішній день в українському літературознавстві бестіарій залишається практично недослідженою проблемою.

Образи тварин та їх символіка у європейській літературі мають різні семантичні аспекти, а у поетичних творах — різні джерела символічних сенсів. Із цих джерел добре дослідженою є народна міфопоетична традиція, хоча ми можемо говорити про серйозні впливи античності, європейської середньовічної містики та культури Сходу у цьому плані. Зрозуміло також, що зображення тварин у літературі Середньовіччя відрізнялося від їх презентації в епоху Ренесансу чи романтизму.

Мета статті — висвітлити сутність поняття бестіарію та проаналізувати праці українських дослідників, присвячені вивченню особливостей зображення тваринного світу в літературі. Сама проблема, як нам видається, має три аспекти, інтерпретація яких дає змогу ставити запитання про еволюцію в зображенні тваринного світу в європейській літературі.

По-перше, йдеться про характерну, загальну для європейського регіону міфологію тваринного світу. Ця міфологія, звичайно ж, відбилася в менталітеті європейців, у їх прислів’ях, приказках, казках про тварин. Саме міфологія багато в чому сприяла тому, що арсенал зображення тварин у літературі залишався практично стабільним протягом довгого періоду.

По-друге, ми можемо говорити про національні та індивідуально-авторські орієнтації у презентації тварин у літературі. Це випадки геральдичної символіки (польський орел, двоголовий російський орел та їх відображення в польській і російській поезії), приклади географічно обумовленого відношення до тієї чи іншої тварини (наприклад, до ведмедя у народів північної Європи), випадки пристрасті окремих письменників до певних тварин (наприклад, Володимира Набокова до метелика).

По-третє, нарешті, очевидним постає і той факт, що кожна літературна епоха визначається своєю індивідуальною пристрастю до певних тварин. Ця пристрасть виявляється багато в чому загальною для літератур європейського регіону, вона допомагає глибше розуміти сутність ідейно-філософських пошуків і основ епохи. Саме в такому контексті можна інтерпретувати, наприклад, постать лева в епоху Середньовіччя чи коня в епоху європейського романтизму. Характер і

вдача тварини в цьому випадку виявляються максимально співзвучними ідеології епохи.

Зауважимо, що найчастіше презентація тварини у літературі пов'язана з двома ідеями. З одного боку, це ідея уподібнення чи метаморфози, перетворення людини у тварину або навпаки. А з іншого боку, це ідея звільнення людини від власне людських рис.

Зазначимо також, що як дидактичний жанр бестіарій набув особливо поширення у французькій та англійській літературах IX–XIV століть. Він мав яскраво виражене тяжіння до релігійного та морального напучування. На особливу увагу заслуговує “Середньовічний бестіарій”, рукопис якого міститься у відділі рукописів Публічної бібліотеки імені М. Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі. Це був один із винятково популярних творів у Росії [8].

Тяжіння бестіарію до системного описання тваринного світу наближує його до первісних наукових праць з природничої історії. Символічні інтерпретації образів тварин пов'язані з традиціями християнського сприйняття природи та відповідного йому ідейно-естетичного тлумачення. Образи тварин у бестіарії перегукуються з релігійними та моральними мотивами [9: 124]. Протиставлення образів тварин, що символізують світлі та темні світи, асоціюються з образом Христа (світло), диявола (морок). Тут простежується дотримання біблійного розмежування “чистих” і “нечистих” істот. Багатозначність символічних тлумачень тварин, яких хвалять або ганяють словесники, генетично пов'язані з найдавнішими уявленнями про природу, де розгортаються вічні мотиви боротьби добра зі злом, правди з кривдою. Образи тваринного світу, які справедливо вважалися вираженням природних сил, складного і нерозривного зв'язку природи і людини, органічно ввійшли в образний ряд середньовічного мистецтва. Культура Середньовіччя вбачала у символах аргументовані трактування людських якостей, що відображають почуття “Я—особи”.

Бестіарій частково поставав на ґрунті національної міфологічної традиції. Цьому сприяло поширення Святого Письма, а також збірник візантійських оповідок “Шестодневи”. Він містив фантастичні візії про рослинний і тваринний світ. Найвідоміші з них — “Бесіди на Шестоднев” Василя Великого (IV ст.), “Шість слів про сотворіння світу” Северіана, єпископа Гавальського (V ст.), “Похвала Богу про сотворіння всієї тварі” Георгія Пісіда (VII ст.), “Шестоднев” Іоанна Екзарха Болгарського (X ст.). Саме вони синтезували в собі елементи світської науки та релігійно-філософські вчення про рух небес-

них світил, про тварин, рослини. На формування bestiary суттєвий вплив мав також теологічний твір “Фізіологи”, на сторінках якого в алегорично-символічній формі подані найбільш вагомні засади християнського вчення. Тут описані справжні та вигадані прикмети звірів з метою повчання та наслідування [5: 7–9]. Двоєка символічна інтерпретація тварин, оперта на твердження, що знайшло своє відлуння в bestiary: “двоєка каждое творение, хотя бы в нем предполагали зло, но и добро обретається” [8: 22].

Популярним bestiary був упродовж XII століття, коли релігійно-символічне сприйняття природи поєднувалося з тенденцією до вивчення навколишнього середовища. Оповідки про тварин часто ставали складовою частиною текстів різноманітних жанрів. Таким чином, зазнав значного поширення bestiary анонімних авторів. У добу Середньовіччя виникає bestiary, що пов’язує традицію цієї епохи з тодішнім суспільством. Особливого резонансу набув римований латинськомовний bestiary, що приписується Теобальду (XI ст.), настоятелю монастиря Монте Кассіно. Автором одного із найвідоміших середньовічних збірок про тварин вважають видатного філософа, богослова XII століття Гуго Сен-Вікторського. У наступному столітті П’єром із Бове був укладений великий bestiary старофранцузькою мовою. Своєрідної форми bestiary набув у XII століття завдяки старофранцузьким віршованим творам. Вони виникли у середовищі англо-нормандської культури. Ці тексти належали до поетичних структур, які поширилися в XI — XII століттях на теренах усєї Європи. Узявши за основу старі прозові латинські версії книжки “Фізіологи”, їхні автори зосереджувалися на тих тваринах, образи яких викликають найбільш повчальні асоціації з життям людини. Творцем першого римованого bestiary був Філіп Танський (біля 1300 р.) — найстарший із англо-нормандських поетів, твори якого дійшли до наших днів [8: 5–51].

У контексті даного дослідження заслуговує на увагу своєрідний варіант bestiary, що виник у Франції XIII століття і мав яскраво виражений світський характер. Це так званий “bestiary кохання”, у якому образи тварин трактувалися не з теологічного погляду, а слугували творчим імпульсом для розгортання та відтворення багатой гами любовних почуттів.

Згадані середньовічні тенденції суттєво позначилися на творах давньої української літератури, що зазнавала серйозних західноєвропейських і візантійських впливів. У першу чергу, це позначилося на

духовних змаганнях Григорія Сковороди (1722–1794), творчість якого передувала добі романтизму. У його текстах образи звірів та тварин посідають важливе місце. Особливо плідотворним джерелом бестіарію в українському письменстві був фольклор, що набув у духовному арсеналі українського народу, його казковому й пісенному масивах виняткового наповнення.

В українському літературознавстві розгляду функцій окремих бестіарних образів у загальному контексті міфології, фольклору, давньої літератури присвячені такі праці, як “Слов’янська міфологія” [10] М. Костомарова, “Світогляд українського народу. Ескіз української міфології” [11] І. Нечуя-Левицького, “До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу” [12] В. Дашкевича, “Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування” [13] Г. Булашева. У названих дослідженнях наголошувалося на значенні та ролі образів звірів і тварин у народній свідомості.

Першим, хто спробував класифікувати образи фауни і виявити їхні взаємозв’язки, був Микола Костомаров (1817–1885). У праці “Слов’янська міфологія” він виокремив ті образи зі світу тварин, які мали в давнину міфологічне й символічне значення. Насамперед тут зримою була сполука з мотивом метаморфоз. Так, образному перетворенню піддавалися у світі птахів — голуб, орел, сокіл, соловей, ворон, качка, зозуля; у світі тварин — віл, кінь, корова, вівця, свиня; у світі плазунів — змія, гадюка, ящірка, змій. М. Костомаров також звернув увагу на добрі та злі, реальні та фантастичні істоти, які, за віруваннями давніх слов’ян, населяли землю [10: 201–235].

На особливу увагу заслуговує монографія “Давньоукраїнський бестіарій. Звірослов. Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах” [5] сучасної української дослідниці Оксани Сліпушко. Вона вперше в українському літературознавстві дослідила у 2001 році бестіарій на рівні цілісної системи тваринних образів-символів, котрі функціонували в давній українській міфології, народній творчості, літературі IX–XVII століть, а також у геральдиці, емблематиці, живописі. Дослідниця слушно зауважує, що “бестіарні образи давньої української літератури слід розглядати у взаємозв’язку, оскільки вони доповнюють символічне значення один одного і створюють таким чином цілісну і нерозривну систему символів стародавнього й сучасного мистецтва” [5: 12]. О. Сліпушко слушно поділила давньоукраїнський бестіарій на такі підсис-

теми: “звірі”, “птахи”, “риби”, “плазуни”, “комахи”, “земноводні”, “фантастичні та феєричні тварини”, “перевертні”. Кожна з них нарахує різну кількість символів. Найбільш численними є підсистеми: “звірі”, “птахи”. У межах підсистем аргументовано виокремлено групи образів за їхніми домінантними функціями у художній системі звірослова. При цьому кількість функцій у кожного образу творить свою ланку. Поділяємо концептуальний підхід О. Сліпушко, яка стверджує: “Оформлення бестіарних образів у цілісну функціональну одиницю відбувається за двома основними напрямками: у середньовічній збірники — бестіарії — чи в систему символів давньої літератури. В українській літературі Х–XVIII століть бестіарій як літературний жанр не склався. Специфіка давньоукраїнського бестіарію полягає в тому, що він сформувався як система символів, де кожен образ виступає носієм певної ідеї” [5: 25]. Тут переконливо виділено етапи генезису давньоукраїнського бестіарію: архетип — міф — символ — емблема. Саме вони, на думку О. Сліпушко, віддзеркалюють “процес формування, розвитку і становлення бестіарних образів давньої української літератури на тлі зміни кількох культурно-історичних епох” [5: 25].

Тварини — найбільш прозора форма духу, яку людина може оцінювати як надлюдську чи як таку, що не може наблизитися до неї. Проте вона все ж визначає місце людини в ієрархії світобудови. Тому український дослідник Олег Кузьменко у статті “Боги, люди, звірі” [14], не оминаючи досвіду К. Леві-Строса, В. Іванова, В. Топорова, які обґрунтовували принцип бінарних опозицій як основоположний для архаїчної міфопоетичної моделі світу, спробував розглянути цю проблему з іншого ракурсу. Ідеться про принцип троїстості та способи його відображення в поезії, а відтак — визначення місця тварини і людини у всесвіті. До цього його підштовхнула поезія “Є дві гори, на яких світло і ясно” німецького художника-візіонера Пауля Клеє (1879–1940). Тут усі істоти поділено на богів, людей і звірів. О. Кузьменка зацікавили засади, на підставі яких здійснено цю класифікацію істот. Він з’ясував, що характеристика звірів підпорядкована гносеологічній формулі: вони не знають, що не відають. За подібною дефініцією звірі позбавлені самосвідомості і не здатні до рефлексії. Натомість люди, які знають, що не відають, наділені даром самопізнання. Однак процес пізнання зорієнтований негативно: людям під силу знати тільки те, що вони не знають. Отже, дізнаються, що у своїх пізнавальних здібностях надто обмежені [14: 179]. І лише боги володіють повнотою знання: вони знають, що відають. Боги не лише наділені здатністю до

необмеженого пізнання. Вони ще й володіють інформацією про те, що було, є і буде на землі та у Всесвіті. Таким чином, інтерпретація образів богів, людей і звірів здійснена крізь призму концепту “володіння знанням”. П. Клеє звертається до “сократівської теорії знання” не задля поділу людей, а задля загальнішої класифікації всіх істот. Виходячи з трихотомного уявлення про знання, він пов’язав з кожним видом інформації відповідного їй носія. При цьому кожному відведене певне місце у просторі за координатою: гора — низ. У найзагальнішому вигляді — це дві гори і між ними улоговина. На одній горі — звірі, на іншій — боги. А між горами — люди [14: 180–181].

До сучасних українських літературознавчих праць, пов’язаних із символікою бестиарних образів, можна віднести монографію “Символіка фольклорного образу” [15] Зоряни Василько. Це — комплексне дослідження символізації значення слова у фольклорному мовленні. На широкому тлі фольклорних текстів різних жанрів вона здійснила ідеографічний опис тематичної групи фаунолексем та подала їхні концептуальні моделі.

У контексті нашого дослідження вагомою працею є монографія “Бестиарій епохи романтизму: сутність символічної парадигми” [16]. На основі текстових структур Т. Шевченка, Л. Боровиковського, М. Лермонтова, О. Пушкіна, В. Блейка, Дж. Байрона ми висвітлюємо символічну парадигму романтичного бестиарію з проєкцією на проблеми її інтерпретації і доходимо висновків, що добу романтизму як епоху нового світовідчуття та нової ідеології характеризує пересмищення презентації звірів і тварин у мистецтві слова. На зміну бестиарію зі своєю жанровою самобутністю приходять бестиарій як певна система уявлень про місце та роль фауни в житті людини. Все це сприяло виробленню принципів відображення фауни у літературних творах епохи романтизму.

Унаслідок суспільно-політичних трансформацій, що мали місце на зламі XVIII — початку XIX століть, виникла символічна парадигма романтичного бестиарію. Об’єктивно вона стала віддзеркаленням романтичної ідеології. До визначальних характеристик цієї парадигми ми відносимо:

а) ідею свободи. Її символізували переважно образи коней і орлів. Символіка звірів і тварин презентувала романтичне почуття волі. У художній творчості вона виконувала роль опозиції до людини (опозиція “вільний звір — підневільна, залежна від суспільства людина”);

б) ідею зв’язку з природою (опозиція “природа — цивілізація”);

в) ідею протиставлення розуму і почуття. Світ тварин і звірів наділений почуттями, як і світ людей (спільні почуття голоду, страху, спраги тощо), але не наділений розумом. На відміну від класицистичної естетики, орієнтованої на розум, романтична естетика базувалася на принципах почуття. Ця ідея була чи не основною у символічній парадигмі романтичного бестіарію;

г) перехід від алегоричного — у сфері поезики — до символічного та міфологічного осмислення фауни; приміром, символіка орла та змії у контексті осмислення постаті Наполеона у віршах російського поета Ф. Тютчева або символіка коня у творах українських романтиків (Л. Боровиковський, О. Шпигоцький, М. Маркевич, А. Метлинський, М. Костомаров, В. Забіла, М. Петренко), що пов'язується зі символікою козацьких воєн та козацьких могил;

д) презентація сакральних цінностей і християнської історії у бестіарній символіці романтиків. Ідеться передусім про символіку фауни біблійного походження, яка в добу романтизму також зазнала трансформації.

Названі аспекти символічної парадигми романтичного бестіарію не існували ізольовано. Вони були втілені в образну систему художніх творів на рівні конкретних бестіарних символів, нерідко накладаючись один на одного, співіснуючи, доповнюючись іншими ідеями та концепціями.

Аналіз досліджуваного матеріалу дає можливість дійти такого узагальнюючого висновку.

Необхідно розмежовувати два понятійні значення терміна бестіарій. Ідеться про бестіарій як певний жанр у національних літературах народів Східної, Центральної та Західної Європи, що проіснував від часів античності до епохи класицизму і презентував знання людей про тварин. Тут презентовані різноманітні інтерпретації їхньої поведінки. Історія розвитку європейської байки — найяскравіший приклад впливу жанру бестіарію на розвиток літературного процесу. Водночас вагомими є тлумачення засад бестіарію як системи образів тварин і звірів у літературному творі одного автора, або ж на рівні тенденцій, характерних для епохи загалом. Аналогічний бестіарій зберігає постійну основу незалежно від жанрової пам'яті доби, її домінуючих ліній, пов'язаних з конкретним літературним напрямом. Адже людина неунікно контактує зі світом фауни, а її ставлення до певних його представників тією чи іншою мірою відображається в текстових структурах мистецьких творів.

Саме дослідження бестіарію конкретних епох і конкретних авторів вимагає більш ґрунтовнішого вивчення у сучасному українському літературознавстві.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Kobielius S. Fizjologi i Aviarium. Sredniowieczne traktaty o symbolice zwierząt / Stanisław Kobielius; [przekład i opracowanie Kobielius S.]. — Kraków, 2005. — 205 s.
2. Górski K. Zwierzę jako symbol literacki / Konrad Górski // Orbis Scriptus. — München, 1966. — S. 323–330.
3. Impelluso L. Natura i jej symbole / Lucia Impelluso. — Warszawa: Arkady, 2006. — 383 s.
4. Werness H. B. The continuum encyclopedia of animal symbolism in world art / Hope B. Werness; [line drawing by Joanne H. Benedict and Hope B. Werness; additional drawings by Tiffany Ramsay-Lozano and Scott Thomas]. — New York, 2006. — 476 p.
5. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов): Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах / Оксана Сліпушко. — К.: Дніпро, 2001. — 140 с.
6. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / РАН, Институт славяноведения и балканистики / Александр Викторович Гура. — М.: Индрик, 1997. — 912 с.
7. Белова О. Славянский бестиарий. Словарь названий и символики / Ольга Белова. — М.: Индрик, 2001. — 320 с.
8. Средневековый бестиарий / [Авт. текста К. Муратова]. — М.: Искусство, 1984. — 242 с.
9. Ковалів Ю. І. Бестіарій / Юрій Іванович Ковалів // Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. — К.: ВЦ “Академія”, 2007. — Т. 1: А–Л. — 2007. — С. 124–125.
10. Костомаров М. І. Слов’янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства / Микола Іванович Костомаров; [Упор., прим. І. Бетко, А. Полотай]. — К.: Либідь, 1994. — 384 с.
11. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. — 2-ге вид. — К.: Обереги, 2003. — 144 с.
12. Дашкевич В. Я. До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу / В. Я. Дашкевич // Українці: народні вірування, повір’я, демонологія; [Упоряд., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Воряк; вступ. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка]. — К.: Либідь, 1991. — С. 527–539.
13. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. — К.: Фірма “Довіра”, 1993. — 414 с.
14. Кузьменко О. Боги, люди, звірі / Олег Кузьменко // Космос древньої України: Трипілля — Троянь: мітологія, філософія, етногенез: VI тис. до н.е. — I тис. н.е. / [Упоряд., вступ. ст., прим. В. Довгича]. — К.: Книга, 1992. — С. 174–186.
15. Василько З. С. Символіка фольклорного образу / Зоряна Степанівна Василько. — Львів: “ДПА Друк”, 2004. — 392 с.
16. Гайдук С. Є. Бестіарій епохи романтизму: сутність символічної парадигми: монографія / Світлана Євгенівна Гайдук. — Дрогобич: Посвіт, 2010. — 160 с.